

Wojciech Jakubowski*
PWT we Wrocławiu

EUCHARYSTIA JAKO OFIARA KOŚCIOŁA W ŚWIETLE DOKUMENTÓW MAGISTERIUM PO VATICANUM II

THE EUCHARIST AS THE SACRIFICE OF THE CHURCH IN THE LIGHT OF THE MAGISTERIUM DOCUMENTS AFTER THE SECOND VATICAN COUNCIL

Summary

This article analyzes the Eucharist as the Sacrifice of the Church in light of Magisterial documents issued after the Second Vatican Council, highlighting the theological continuity and the deepening of this truth of faith within the context of liturgical renewal. The first part presents the origins of this teaching in the earliest Christian traditions and testimonies. It then discusses its development in the teaching of the Council of Trent, which formulated the fundamental principles concerning the sacrificial nature of the Holy Mass. The next section examines selected post-conciliar papal teachings – those of Saint Paul VI, Saint John Paul II, and Benedict XVI – who rearticulated the Eucharist as the action of the entire People of God and as the source and summit of the Church's life. These popes consistently developed this doctrine further, emphasizing its spiritual, communal, and missionary dimensions. The aim of the article is to demonstrate that the teaching on the Eucharist as the Sacrifice of the Church maintains continuity with the dogmatic tradition of the Church, while at the same time, in light of the Council's liturgical and ecclesiological renewal, has been deepened and oriented more clearly toward the active participation of the faithful.

Keywords: Sacrifice of the Church, Eucharistic theology, Reformation, Second Vatican Council, John Paul II

* Mgr inż. Wojciech Jakubowski – absolwent Politechniki Wrocławskiej; magister teologii Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu; od 2024 r. doktorant w Katedrze Eklezjologii i Sakramentologii PWT. Adres do korespondencji: lapawoj@gmail.com; ORCID: 0009-0006-1512-5801.

Streszczenie

Artykuł podejmuje temat Eucharystii jako ofiary Kościoła w świetle dokumentów Magisterium wydanych po Soborze Watykańskim II, ukazując teologiczną ciągłość i pogłębienie rozumienia tej prawdy wiary w kontekście odnowy liturgicznej. W pierwszej części przedstawione zostały źródła tej nauki w najwcześniejszej tradycji i świadectwach chrześcijańskich. Następnie omówiono jej rozwój w nauczaniu Soboru Trydenckiego, który sformułował fundamentalne zasady dotyczące ofiarnego charakteru Mszy św. Kolejno analizie poddano wybrane wypowiedzi papieży posoborowych – św. Pawła VI, św. Jana Pawła II, Benedykta XVI – którzy na nowo ukazali Eucharystię jako działanie całego Ludu Bożego oraz jako źródło i szczyt życia Kościoła. Następnie konsekwentnie rozwijali tę doktrynę, podkreślając jej duchowy, wspólnotowy i misyjny wymiar. Celem artykułu jest ukazanie, że nauka o Eucharystii jako ofierze Kościoła zachowuje ciągłość z tradycją dogmatyczną Kościoła, a jednocześnie w świetle soborowej odnowy liturgicznej i eklezjologicznej została pogłębiona i bardziej ukierunkowana na aktywne uczestnictwo wiernych.

Słowa kluczowe: ofiara Kościoła, teologia Eucharystii, II Sobór Watykański, Jan Paweł II

*

WPROWADZENIE

Eucharystia stanowi centrum życia Kościoła, będąc nie tylko uobecnieniem ofiary Chrystusa, lecz także ofiarą całej wspólnoty wierzących. Chrystus-Kapłan działa w sprawowaniu swojego urzędu wraz ze swoim Ciałem-Kościółem. Tak rozumiana liturgia jest uczestnictwem w zapowiedzi liturgii niebiańskiej¹. Już w najwcześniejszych wiekach chrześcijaństwa ojcowie Kościoła podkreślali eklezjalny charakter Eucharystii, widząc w niej akt, w którym Kościół składa samego siebie Bogu w jedności z Chrystusem. Nauka ta, choć zawsze obecna w Tradycji, ulegała różnym interpretacjom i rozwinięciom w zależności od kontekstu historycznego i teologicznego.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie, że idea Eucharystii jako ofiary Kościoła ma swoje źródła w nauczaniu pierwszych wieków chrześcijaństwa oraz że jej rozumienie rozwijało się w sposób ciągły na przestrzeni dziejów. Szczególna uwaga zostanie poświęcona kluczowym etapom tej

¹ Zob. T. Sinka, *Zarys liturgiki*, Kraków 2018, s. 14.

ewolucji: od Soboru Trydenckiego, który w odpowiedzi na reformację podkreślił sakramentalny i ofiarniczy charakter Mszy św., przez Sobór Watykański II, który zaakcentował uczestnictwo całego Ludu Bożego w sprawowaniu Eucharystii, aż po współczesną refleksję teologiczną. Analiza dokumentów soborowych oraz późniejszego nauczania Kościoła pozwoli ukazać, w jaki sposób aktualne rozumienie Eucharystii jako ofiary Kościoła stanowi kontynuację i pogłębienie wcześniejszej tradycji teologicznej. Artykuł podzielony jest na cztery części. W pierwszej została przedstawiona historia problemu. Druga część poświęcona jest nauce Kościoła, która stanowiła przedpole dla prac II Soboru Watykańskiego. W trzeciej części omawiane zostały dokumenty soborowe oraz nauczanie papieży po soborze. W ostatniej części zaprezentowane zostały różne nurty teologiczne, które podejmują refleksję nad tematem w świetle nauczania przedstawionego przez II Sobór Watykański.

ŹRÓDŁA PROBLEMU – HISTORIA ZAGADNIENIA

„Bierzcie to jest Ciało moje” (Mk 14,22). „Bierzcie i jedzcie z tego wszyscy” (Mt 26,26). „To jest Ciało moje, które za was będzie wydane: to czynicie na moją pamiątkę” (Łk 22,19). Ewangelie synoptyczne jasno wskazują moment, w którym to Chrystus ustanawia Eucharystię. Uczy apostołów, w jaki sposób ją sprawować oraz daje im posłannictwo. Nakaz sprawowania Eucharystii płynie od samego Mistrza, który daje swoje Ciało i swoją Krew na ofiarę za grzechy świata. Jak pisze św. Paweł, „Chrystus bowiem został złożony w ofierze jako nasza Pascha” (1 Kor 5,7b). Jedność Chrystusowej Paschy – ostatniej wieczerzy z ustanowieniem Eucharystii oraz ofiary krzyżowej – podkreśla to, że ostatnia wieczerza miała miejsce na początku dnia (tj. po zachodzie słońca), a śmierć Jezusa pod koniec tego samego dnia².

Od starożytności podejmowano refleksję na temat ofiary Chrystusa. Wy różnić można trzy główne pytania, z jakimi musieli zmierzyć się ówczesni chrześcijanie. Pierwszym pytaniem było, w jakiej mierze sprawowana Eucharystia jest zakorzeniona w paschalnej uczcie. Drugie zagadnienie dotyczyło duchowego wymiaru ofiary oraz jej związku z eucharystyczną ucztą. Ostatnia kwestia poruszała temat związku między ofiarą Chrystusa na Golgocie a odniesieniami do konsekracji chleba i wina³. Przeanalizuj-

² Zob. T. Jelonek, *Biblijna historia zbawienia*, Kraków 1991, s. 163.

³ Zob. E. Staniek, *Eucharystia jako Ofiara*, w: *Eucharystia na ołtarzu świata*, red. S. Koperek, Kraków 2006, s. 31.

my zatem próby odpowiedzi na te pytania, skupiając się na poszukiwaniu w Eucharystii wyrazu ofiary Kościoła w jedności z ofiarą Chrystusa.

W *Didache* (II w.) padają takie sformułowania, jak: „aby ofiara wasza była czysta”, „aby nie została skalana ofiara wasza”⁴. Edward Staniek interpretuje te słowa jako wyraz ofiary duchowej zgromadzonego Kościoła na łamaniu chleba. Już w *Didache* pojawia się zatem przekonanie, że Kościół ma również swoje uczestnictwo w ofierze eucharystycznej. W rozumowaniu Stańka relacja *Didache* wskazuje, że pierwotny Kościół rozumiał łamanie chleba jako wspólną ofiarę Kościoła i Chrystusa, która jest składana Ojcu, a Ojciec uświęca ofiarę wraz z tymi, którzy ją składają. Eklezjalny wymiar ofiary widoczny jest również w geście pojednania – pocałunku pokoju. Staniek widzi w tym pojednaniu ofiarę wiernych na rzecz jedności.

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o duchowy wymiar ofiary Eucharystii, można sięgnąć do listów św. Ignacego Antiocheńskiego (ok. 110 r.), który podkreśla, że życie chrześcijańskie polega na naśladowaniu Chrystusa, aż do osiągnięcia doskonałości, co wiąże się z gotowością do złożenia ofiary z samego siebie. Pojawia się silny związek pomiędzy swoją ofiarą a ofiarą eucharystyczną. Staniek przytacza tutaj fragment Listu do Rzymian św. Ignacego: „Błagajcie za mnie Chrystusa, abym z pomocą zwierząt stał się ofiarą dla Boga”. Kolejnym sygnałem, w którym możemy dostrzec powiązanie pomiędzy ofiarą z siebie a włączeniem tej ofiary do ofiary eucharystycznej jest śmierć św. Cypriana z Kartaginy, mówiącym, że jego śmierć męczeńska jest celebracją ofiary eucharystycznej. Widzimy zatem, że ofiara członków Kościoła – fizyczna oraz duchowa – staje się składową ofiary, którą Kościół składa podczas sprawowania Eucharystii⁵.

Ostatnią kwestią jest poszukiwanie związku między ofiarą na Golgocie a ofiarą eucharystyczną. Próbę określenia tej relacji podejmują ojcowie greccy, którzy akcentują pojęcie anamnezy, czyli uobecniania się wydarzeń zbawczych. Jest ono zakorzenione w Starym Testamencie, gdzie występuje np. przy nakazie obchodzenia Paschy: „Dzień ten dla Was będzie dniem pamiętnym (*zikkaron*)” (Wj 12,14)⁶. Lud przypomina sobie wydarzenia, podczas których Bóg okazał swoją moc. Takie przypominanie jest

⁴ *Didache* (XIV, 1–3), w: *Pierwsi świadkowie*, tłum. Świderkówna, red. M. Starowieyski, Kraków 2010, s. 39–40.

⁵ Zob. E. Staniek, *Eucharystia jako Ofiara...*, s. 35–36.

⁶ Zob. tamże, s. 39.

formą modlitwy, podczas której lud prosi Boga o powtórzenie się wydarzeń z przeszłości. W ten sposób przeszłość staje się terażniejszością i jest impulsem do działania. Anamneza rozumiana jest również jako „przypomnienie sobie” przez Boga, który wówczas, w tym akcie, działa w swoim ludzie i okazuje swoją moc⁷. Pamiątka (*zikkaron*) jest zatem uobecnieniem zbawczego wydarzenia dokonanego w przeszłości, jak również zaproszeniem przez Boga do uczestnictwa, w terażniejszości, w tymże oryginalnym wydarzeniu⁸. W wyniku takiego rozumowania Eucharystię zaczęto traktować jako ciągłe i żywe uczestnictwo Kościoła w jedynej ofierze Chrystusa.

Przez kolejne wieki temat Eucharystii jako ofiary Kościoła nie był kwestionowany oraz szerzej poruszany. Dopiero w XVI wieku powraca potrzeba pochylenia się i uszczegółowienia nauki o Eucharystii w odpowiedzi na argumenty reformatorów. Pierwszym z ojców reformacji był Marcin Luter. Spór Lutra dotyczący ofiary eucharystycznej opierał się na odrzuceniu połączenia ofiary krzyżowej z Eucharystią. Luter twierdził, że istniała tylko jedna ofiara Chrystusa, a Kościół nie ma prawa na powtarzanie ofiary przebłagalnej. Spór wynikał z interpretacji tekstów Listu do Hebrajczyków: „To bowiem uczynił raz na zawsze [*efapaks* – W.J.], ofiarując samego siebie” (Hbr 7,27b)⁹.

Następnie powiedział: „Oto idę, aby spełnić wolę Twoją”. Usuwa jedną (ofiary), aby ustanowić inną. Na mocy tej woli uświęceni jesteśmy przez ofiarę ciała Jezusa Chrystusa raz na zawsze. Wprawdzie każdy kapłan staje codziennie do wykonywania swojej służby i wiele razy składa te same ofiary, które żadną miarą nie mogą złagodzić grzechów. Ten przeciwnie, złożony raz na zawsze jedną ofiarę za grzechy, zasiadł po prawicy Boga, oczekując tylko, aż nieprzyjaciele Jego staną się podnóżkiem pod Jego stopy. Jedną bowiem ofiarą udoskonalił nam wielu tych, którzy są uświęceni (Hbr 10,9–14).

Egzegeza tego tekstu wskazuje, że Chrystus zasiada po prawicy Boga. Pozycja ta ma określać wieczne posiadanie godności kapłańskiej przez Chrystusa w odróżnieniu od raz złożonej ofiary, która została złożona raz

⁷ Zob. B. Nadolski, *Liturgika. Eucharystia*, t. 4, Poznań 2011, s. 17–22.

⁸ Zob. J. Froniewski, *Teologia anamnezy eucharystycznej jako pamiątki uobecniającej ofiarę Chrystusa i jej implikacje ekumeniczne*, Wrocław 2011, s. 62–63.

⁹ Słowo *efapaks* występuje tylko w Hbr 7,27b. W 10,9–14 nie jest ono używane w kontekście ofiary, lecz uświęcenia. Za: *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1997, s. 1050, 1060–1061.

na zawsze (gr. *efapaks*¹⁰) – w przeszłości¹¹. Owoce ofiary natomiast są wieczne i trwałe, podobnie jak Chrystusowe kapłaństwo¹². Luter natomiast, interpretując List do Hebrajczyków, akcentował niepowtarzalność i wystarczalność jednej, historycznej ofiary Chrystusa na krzyżu. W jego ujęciu każda próba „kontynuowania” ofiary była sprzeczna z ideą raz na zawsze dokonanej ofiary. Konsekwencją takiego rozumowania było odrzucenie tożsamości celebrującego kapłana z Najwyższym Kapłanem – Jezusem Chrystusem. W takim rozumieniu każda sprawowana ofiara jest dziełem ludzkim, niemającym w żaden sposób odzwierciedlenia w ofierze krzyża. Narodziła się wówczas potrzeba wykazania, że ofiara eucharystyczna jest jedną i tą samą ofiarą z krzyża¹³.

W podobnym nurcie wypowiada się Kalwin, dla którego wieczerza Pańska jest tylko odtwórcza względem wydarzeń z Wieczernika. Swoje rozumowanie opiera na Liście do Koryntian: „Ilekoć bowiem spożywacie ten chleb i pijecie kielich, śmierć Pana głosicie, aż przyjdzie” (1 Kor 11,26). Eucharystia zatem jest wykonaniem polecenia Jezusa, aby „zrobić to na moją pamiątkę” (Łk 22,19). W takim podejściu do problemu uczy on, że podczas sprawowania Eucharystii dokonuje się tylko wspomnienie. Nie ma tutaj miejsca na wymiar ofiarniczy. Cień refleksji na temat uczestnictwa Kościoła w ofierze krzyża możemy dostrzec w nauce o komunii. Twierdzi, że dzięki pozostawaniu w komunii z Ciałem Chrystusa można mieć udział w ofierze krzyża¹⁴.

Ulrich Zwingli nauczał o Eucharystii jako jedynie symbolicznym akcie, gdzie nie dokonuje żadna ofiara¹⁵. Swoje rozumienie opierał na interpretacji fragmentu „Bierzcie to jest Ciało moje” (Mk 14,22), gdzie tłumaczył słowo „jest” – słowem „oznacza”, przytaczając jako argument J 6,63.

¹⁰ „raz na zawsze”, za: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, red. R. Popowski, Warszawa 1997.

¹¹ Istnieją dwie interpretacje tekstu Hbr 10,12. Jedna mówiąca o tym, że ofiara jest w dalszym ciągu składana, druga zaś, że ofiarnicza służba Jezusa została zakończona. Zob. *Katolicki komentarz biblijny*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004, s. 1488; H. Langkammer, *Teologia Nowego Testamentu*, cz. 2, Wrocław 1984, s. 285–286.

¹² Zob. A. Malina, *Nowy komentarz biblijny. List do Hebrajczyków*, Częstochowa 2018, s. 434–437.

¹³ Zob. E. Staniek, *Eucharystia jako Ofiara...*, s. 40–41.

¹⁴ Zob. J. Froniewski, *Teologia anamnezy eucharystycznej jako pamiątki uobecniającej ofiarę Chrystusa i jej implikacje ekumeniczne...*, s. 207–209.

¹⁵ Zob. G. Strzelczyk, *Sakrament Eucharystii w: Znaki Tajemnicy*, red. K. Porosło, R. Woźniak, Kraków, 2018, s. 365.

W konsekwencji tego chleb i wino stanowią tylko symbol, a nie realne ciało i krew, a na ołtarzu ofiara nie ma miejsca¹⁶.

WYPOWIEDZI MAGISTERIUM PRZED VATICANUM II

W odpowiedzi na tezy reformatorów Sobór Trydencki doprecyzowuje naukę dotyczącą Eucharystii jako ofiary. Dekret o najświętszej ofierze mszy świętej jasno stwierdza, że podczas Eucharystii jest obecny i ofiarowany ten sam Chrystus, który złożył siebie w ofierze, a w trakcie Eucharystii ma miejsce prawdziwa ofiara krzyżowa, choć w sposób bezkrwawy. Opierając się na Liście do Hebrajczyków (7,24–27), sobór dostrzega ciągłość pomiędzy ofiarą krzyża a ofiarą eucharystyczną w kapłaństwie Chrystusa, które nie ustało wraz z Jego śmiercią¹⁷. Sobór w swoich kanonach orzeka, że Msza św. jest faktyczną ofiarą przebłagalną, a rozumiana jako ofiara nie jest bluźnierstwem przeciw ofierze krzyżowej. Ponadto w trakcie Mszy św. składana jest Bogu ofiara prawdziwa i właściwa na mocy słów Chrystusa „To czyńcie na moją pamiątkę” (Łk 22,19). Przez to kapłan ofiaruje ciało oraz krew Chrystusa. Sobór stwierdza również, że Msza św. jest faktyczną ofiarą przebłagalną:

A ponieważ w Boskiej ofierze, dokonującej się we Mszy świętej, jest obecny i w sposób bezkrwawy ofiarowany ten sam Chrystus, który na ołtarzu krzyża „ofiarował samego siebie” (por. Hbr 9,27) w sposób krwawy, dlatego święty Sobór naucza, że ofiara ta jest prawdziwie przebłagalna (kan. 3)¹⁸.

Uroczyste orzeczenia Soboru Trydenckiego ukazały Mszę św. jako rzeczywistą i prawdziwą ofiarę, nierozzerwalnie związaną z ofiarą krzyżową Chrystusa. W kolejnych stuleciach Kościół coraz pełniej wydobywał bogactwo tej tajemnicy. Ważnym momentem w tym procesie było nauczanie papieża Piusa XII, który w encyklice *Mediator Dei* (1947) przedstawił Eucharystię jako ofiarę obejmującą cztery podstawowe akty: uwielbienie, dziękczynienie, przebłaganie oraz prośbę, tak jak w ofierze krzyża¹⁹. Chwała Ojcu została oddana przez Chrystusa poprzez ofiarę na krzyżu. Obecnie

¹⁶ Zob. J. O'Connor, *The Hidden Manna. A Theology of the Eucharist*, San Francisco 2005, s. 143.

¹⁷ Zob. *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, red. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 1989 [dalej: BF], 319, VII/412.

¹⁸ BF 321, VII/413.

¹⁹ Zob. J. Szymik, *Msza Święta Ofiarą Chrystusa i Kościoła*, w: *Eucharystia – misterium – ofiara – kult*, red. J. Kopeć, Lublin 1997, s. 71.

oddawana jest przez ofiarę eucharystyczną, gdy członki ciała, łącząc się z Głową, śpiewają Ojcu pieśń pochwalną. Chrystus wyraził dziękczynienie podczas ostatniej wieczerzy, na krzyżu oraz wciąż je składa w ofierze eucharystycznej sprawowanej na ołtarzu. Przebłaganie czy zadośćuczynienie miało miejsce w momencie ofiary krzyża oraz ma miejsce na ołtarzach świata, gdzie składana jest ofiara wiernych przez ręce kapłana, który jest *alter Christus*²⁰. Prośbę Chrystus zaniósł Ojcu, będąc wywyższonym na krzyżu, jednocześnie stając się rzecznikiem ludzkości na ołtarzach świata²¹:

Sobór Trydencki w znaczący sposób ugruntował rozumienie Eucharystii jako ofiary Chrystusa oraz jako ofiary Kościoła, podkreślając jej zbawczy charakter i nieustanną aktualizację w liturgii. Jednak rozwój teologii Eucharystii nie zatrzymał się na tym etapie. W XX wieku zapoczątkowana m.in. przez Lamberta Beaudina, Odo Casela i Piusa Parscha odnowa liturgiczna, zastosowana podczas Soboru Watykańskiego II, wniosła nowe refleksje, łączące wierność Tradycji z potrzebą odczytania tajemnicy Eucharystii w świetle współczesnej eklezjologii i życia Kościoła, ukazując liturgię jako wspólną własność całego Ludu Bożego²². Przyjrzyjmy się zatem, w jaki sposób nauczanie Kościoła po II Soborze Watykańskim rozwija i pogłębia tę tematykę.

WSPÓŁCZESNA INTERPRETACJA TEOLOGICZNA MSZY ŚW. JAKO OFIARY KOŚCIOŁA OD VATICANUM II

Owoc prac soborowych – konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium* – przywołuje nauczanie Piusa XII z encykliki *Mediator Dei*, mówiąc, że chrześcijanie składają Bogu ofiarę z samych siebie. Dokument podkreśla, że każdy, ale w różnym stopniu, uczestniczy w czynności liturgicznej, przedstawiając w ten sposób jedność Ludu Bożego²³.

Tuż po soborze papież Paweł VI w encyklice *Mysterium fidei* przypomina o tym, że „Kościół spełniając razem z Chrystusem rolę kapłana i żertwy, składa cały Ofiarę Mszy Świętej i cały się w niej ofiaruje”²⁴. Przez takie rozumienie papież uczy, że ofiara Kościoła nie ma wymiaru prywatnego,

²⁰ Zob. J. O’Connor, *The Hidden Manna. A Theology of the Eucharist...*, s. 254.

²¹ Zob. Pius XII, *Encyklika Mediator Dei*, Kielce 1948, s. 57–59.

²² Zob. L. Bouyer, *Eucharist. Theology and Spirituality of the Eucharistic Prayer*, transl. Ch. Quinn, Notre Dame 2006, s. 446.

²³ Zob. II Sobór Watykański, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen gentium* [dalej: KK], w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 2008, nr 11.

²⁴ Paweł VI, *Encyklika Mysterium fidei*, Watykan 1965 [dalej: MF], nr 8.

ale w ten sposób Kościół uczy się składać w niej samego siebie, ofiarując nie tylko za zbawienie wybranych, ale całego świata. Tutaj podkreśla się, że cały Kościół – Lud Boży – pełni Chrystusową funkcję Kapłana, przy czym nie ulega zapomnieniu różnica pomiędzy kapłaństwem powszechnym a hierarchicznym²⁵. Papież powołuje się na wątek ofiary czystej, która została zapowiedziana w księdze Malachiasza, a składana ma być przez pogan na całym świecie:

Tę nową Ofiarę Nowego Przymierza, którą przepowiedział Malachiasz (1,11), Kościół w myśl nauki Pana i Apostołów zawsze składał „nie tylko za grzechy, za kary, za zadośćuczynienie i inne potrzeby wiernych żyjących, lecz też za zmarłych w Chrystusie, którzy jeszcze nie zostali całkowicie oczyszczeni”²⁶.

Przypominając nauczanie św. Augustyna w *Wyznaniach*, Paweł VI wskazuje na ofiarę eucharystyczną jako ofiarę okupu za cały rodzaj ludzki:

O istnieniu w Kościele Rzymskim zwyczaju składania „ofiary naszego okupu” również za zmarłych, świadczy św. Augustyn, który przy tym nadmienia, że zwyczaj tego strzeże cały Kościół jako spuścizny po Ojcach²⁷.

Następnie papież wprost pisze, że Kościół podczas sprawowania Eucharystii składa ofiarę Kościoła. Wychodząc od założenia, że Eucharystia jest sprawowana wspólnie przez Chrystusa i Kościół, a Chrystus w niej ofiaruje samego siebie, można stwierdzić, że również Kościół składa w niej samego siebie w ofierze:

Każda bowiem Msza św., choćby prywatnie odprawiana przez kapłana, nie jest jednak prywatną, lecz jest czynnością Chrystusa i Kościoła. Składając tę ofiarę, Kościół uczy się składać w niej samego siebie jako ofiarę powszechną i całemu światu na zbawienie przydziela jedyną i nieskończoną moc odkupieńczą ofiary Krzyża. Każdą bowiem odprawianą Mszę św. ofiaruje się nie tylko za zbawienie niektórych, lecz również całego świata²⁸.

Kolejną myślą, którą Paweł VI przekazuje, jest zachęta, aby uczestnicy Eucharystii, mając świadomość uczestniczenia w jedności Kościoła, również składali swoją ofiarę – z siebie samych:

²⁵ Por. T. Reroń, *Eucharystia w dokumentach Pawła VI...*, s. 77–78, w: *Eucharystia – tradycja czy teraźniejszość?*, red. W. Irek, P. Cembrowicz, Wrocław 2008.

²⁶ MF nr 29.

²⁷ Tamże, nr 30.

²⁸ Tamże, nr 32.

Nigdy nie przestawajcie nakłaniać waszych wiernych, by przystępując do Eucharystycznego misterium, uczyli się sprawę Kościoła uważać za własną, nieprzerwanie błagać Boga i składać siebie w miłej ofierze Panu za pokój i jedność Kościoła i by wszyscy synowie Kościoła stanowili jedno i byli jednomyślni²⁹.

Wyrazem gotowości do złożenia w ofierze samego siebie jest akt przebaczenia i pojednania z innymi. Owocami takiej ofiary są zaś uzdrowione więzi z braćmi oraz świadectwo prawdziwej jedności we wspólnocie Kościoła³⁰. Jedność dokonująca się w Ciele Chrystusa powoduje oczyszczenie własnego „ja”, by rozwinąć swoje możliwości w celu użyteczności dla Chrystusa oraz innych zespolonych w Jego Ciele³¹.

Instrukcja *Eucharisticum Mysterium*, która została opublikowana przez Świętą Kongregację Obrzędów w 1967 roku w celu wdrożenia soborowego nauczania o Eucharystii, wskazuje, że chleb i wino przyniesione na ołtarz przez wiernych symbolizują ich duchowe ofiary i są wyrazem ich oddania Bogu, oraz rozróżnia rolę kapłana i wiernych w sprawowaniu Eucharystii, podkreślając, że kapłan działa w osobie Chrystusa, podczas gdy wierni, poprzez swoje powszechne kapłaństwo, składają duchowe dary³². Instrukcja podkreśla, że wierni uczestniczą w ofierze Mszy św. nie tylko poprzez obecność, ale aktywnie składając dziękczynienie i ofiarując nieskalaną żertwę razem z kapłanem:

[...] czynność wiernych w obrzędzie Eucharystycznym polega na tym, że pomni na mękę, zmartwychwstanie i chwałę Pana, składają Bogu dzięki i ofiarują nieskalaną żertwę nie tylko przez ręce kapłana, ale i razem z nim³³.

Kolejny papież, Jan Paweł II, w liście *Dominicae cenae* (1980) ukazuje Eucharystię jako ofiarę Kościoła, w której uczestniczą zarówno kapłan sprawujący liturgię, jak i wierni składający duchowe dary. Podkreśla, że kapłan, na mocy sakramentu święceń dokonuje prawdziwego aktu ofiarnego, uobecniając zbawczą ofiarę Chrystusa, a wierni, choć nie sprawują Eucharystii w ten sam sposób, uczestniczą w niej poprzez kapłaństwo powszechne. Papież zwraca uwagę na głęboką symbolikę chleba i wina,

²⁹ Tamże, nr 70.

³⁰ Zob. List Episkopatu Polski na Rok Eucharystii, *Eucharystia źródłem i szczytem życia i misji Kościoła*, Warszawa 2004, nr 4.

³¹ Zob. J. Ratzinger, *Służyć prawdzie*, tłum. A. Warkotsch, Wrocław 1986, s. 88.

³² Zob. *Kongregacja Obrzędów, Instrukcja Eucharisticum mysterium*, Watykan 1967, nr 3c.

³³ Tamże, nr 12.

które od momentu ich złożenia na ołtarzu wyrażają duchowe ofiary całej wspólnoty. Są one znakiem daru, jaki wierni przynoszą Bogu – owocem ich życia, pracy i modlitwy. Ofiara Kościoła nie ogranicza się więc do samego aktu konsekracji, ale obejmuje również postawę wiernych, którzy w duchu składają siebie wraz z Chrystusem:

[...] sprawujący liturgię eucharystyczną jest, jako szafarz tej Ofiary, autentycznym Kapłanem dokonującym na mocy specjalnej władzy święceń prawdziwego aktu ofiarnego, który prowadzi ludzi do Boga, wszyscy zaś, którzy w Eucharystii uczestniczą, nie składając ofiary tak jak on, składają wraz z nim, na mocy kapłaństwa powszechnego wiernych, swoje duchowe ofiary, które wyraża chleb i wino od momentu złożenia ich na ołtarzu. Ten bowiem akt liturgiczny – uroczyste sprawowane przez wszystkie prawie liturgie – „ma swoją wartość i znaczenie duchowe”. Chleb i wino stają się poniekąd symbolem wszystkiego, co zgromadzenie eucharystyczne przynosi od siebie w darze Bogu i co ofiaruje w duchu³⁴.

Jan Paweł II podkreśla, że akt ofiarowania chleba i wina ma swoją duchową wartość i znaczenie, a jego rola w liturgii jest niezastąpiona. W ten sposób wierni uczestniczą w tajemnicy eucharystycznej, łącząc się z jedyną ofiarą Chrystusa, która uobecnia się w każdej Mszy św. Papież ukazuje więc Eucharystię jako rzeczywistość, w której cała wspólnota Kościoła składa siebie w darze Bogu, odnajdując w niej źródło jedności i zbawienia:

Do tej Ofiary, która jest ponawiana w formie sakramentalnej na ołtarzu, ofiarowanie chleba i wina, połączone z pobożnością wiernych, wnosi jednak swój niezastąpiony wkład, ponieważ przez konsekrację kapłańską stają się Świętymi Postaciami³⁵.

Papież z Polski w adhortacji *Christifideles laici* ukazuje udział wiernych świeckich w ofierze Kościoła poprzez misję kapłańską i królewską. W misji kapłańskiej uczestniczą, składając siebie i swoje uczynki w ofierze wraz z Chrystusem, natomiast w misji królewskiej przez duchową walkę z grzechem oraz służbę innym w miłości i sprawiedliwości³⁶.

Jan Paweł II w encyklice *Ecclesia de Eucharistia*, będącej najważniejszym dokumentem tego pontyfikatu poświęconego Eucharystii, pisze:

³⁴ Jan Paweł II, *List apostolski Dominicae cenae*, Watykan 1980, nr 9.

³⁵ Tamże.

³⁶ Zob. Jan Paweł II, *Adhortacja Christifideles laici*, Watykan 1988, nr 14.

To on [szafarz Eucharystii – W.J.], dzięki władzy udzielonej mu w sakramencie Świąceń, dokonuje przeistoczenia. To on wypowiada z mocą Chrystusowe słowa z Wieczernika: „To jest Ciało moje, które za was będzie wydane... To jest Krew moja, która za was będzie wylana...”. Kapłan wypowiada te słowa, a raczej użycza swoich ust i swojego głosu Temu, który wypowiedział je w Wieczerniku, który chce, ażeby były wypowiadane z pokolenia na pokolenie przez wszystkich, którzy w Kościele uczestniczą w sposób służebny w Jego kapłaństwie³⁷.

W tym fragmencie encykliki wyraźnie uwidacznia się nauczanie o Eucharystii jako ofierze Kościoła. Kapłan, jako szafarz Eucharystii, działa w osobie Chrystusa, wypowiadając słowa konsekracji i aktualizując jedyną ofiarę Chrystusa w liturgii Kościoła. Jednak nie czyni tego w oderwaniu od wspólnoty wierzących – przeciwnie, jego posługa wpisuje się w rzeczywistość Kościoła jako ludu kapłańskiego, który składa Bogu duchową ofiarę. Jednocześnie Kościół ofiaruje się Bogu w tym, co sam otrzymał – w Jezusie Chrystusie. To poprzez uobecniające się uczestnictwo Kościoła w misterium paschalnym Chrystusa cały Lud Boży może niejako skryć się w ofierze Chrystusa i razem z Nim złożyć ofiarę Ojcu³⁸. Słowa: „Kapłan wypowiada te słowa, a raczej użycza swoich ust i swojego głosu” wskazują na ścisłą więź między Chrystusem a Kościołem w sprawowaniu Eucharystii. Kapłan, jako wyświęcony sługa, reprezentuje całe zgromadzenie liturgiczne, które jednoczy się z ofiarą Chrystusa. Tym samym Eucharystia nie jest jedynie działaniem indywidualnym kapłana, ale wyrazem uczestnictwa całego Kościoła w Chrystusowym kapłaństwie i Jego zbawczej ofierze. Fragment ten podkreśla także ciągłość tradycji Kościoła – Chrystus „chce, ażeby były wypowiadane z pokolenia na pokolenie” – co oznacza, że sprawowanie Eucharystii nie jest jedynie wspomnieniem ostatniej wieczerzy, lecz nieustannym uobecnianiem tajemnicy paschalnej, podczas której Chrystus przez swoją bezwarunkową ofiarę wypowiada dziękczynienie w imieniu całej ludzkości³⁹. Kościół nie ogranicza się zatem do żadnej z epok, jest ponadczasowy i wzrasta w sprawowanych misteriach Liturgii⁴⁰. Dzięki ciągłemu jednoczeniu się przez jedno Ciało można nazwać Kościół „społecznością Eucharystii”⁴¹. Widoczny jest również motyw uży-

³⁷ Jan Paweł II, *Encyklika Ecclesia in Eucharistia*, Watykan 2003 [dalej: EE], nr 5.

³⁸ Zob. G.L. Müller, *Msza Święta – źródło chrześcijańskiego życia*, Lublin 2007, s. 142–143.

³⁹ Zob. Jan Paweł II, *List apostolski Mane nobiscum Domine*, Watykan 2004, nr 26.

⁴⁰ Zob. XI Zwyczajne Zgromadzenie Biskupów, *Eucharystia: źródło i szczyt życia i posłannictwa Kościoła*, Watykan 2005, nr 16.

⁴¹ Zob. J. Ratzinger, *Służyć prawdzie...*, s. 107.

czenia ust, obecny w myśli Hansa Urs von Balthasara⁴². To Kościół, używając swoich ust, ofiaruje swoją ofiarę. Papież podkreśla centralne znaczenie Eucharystii w życiu Kościoła, ukazując ją jako nieustanne uobecnienie odkupieńczej ofiary Chrystusa. Jan Paweł II wskazuje, że uczestnictwo we Mszy św. nie jest jedynie wspomnieniem wydarzeń z przeszłości, ale realnym wejściem w misterium zbawienia, które dokonuje się sakramentalnie w każdej wspólnocie wierzących. Przywołując nauczanie św. Jana Chryzostoma, tekst podkreśla, że ofiara eucharystyczna jest tożsama z ofiarą Chrystusa na krzyżu i pozostaje niewyczerpanym źródłem łaski dla wierzących wszystkich czasów⁴³. Potem, opierając się na konstytucji *Lumen gentium*, papież wprost pisze o ofierze Kościoła, która składana jest jako ofiara duchowa⁴⁴.

Następnie papież ukazuje ofiarę Kościoła w ścisłym związku z tajemnicą wcielenia i rolą Maryi w historii zbawienia. Podkreśla, że Maryja antycypuje eucharystyczną wiarę Kościoła, gdyż jej *fiat* było pierwszym aktem ofiarowania, który umożliwił przyjście Chrystusa na świat. W ten sposób Maryja uczestniczy w tajemnicy ofiary, jeszcze zanim została ona sakramentalnie ustanowiona podczas ostatniej wieczerzy⁴⁵. Jan Paweł II dostrzega również głęboką jedność między wcieleniem a Eucharystią – tak jak Maryja przyjęła Syna Bożego w swoim łonie, tak każdy wierzący, przyjmując Eucharystię, doświadcza w sobie obecności Chrystusa. Dzięki tej jedności w Jezusie Chrystusie ma miejsce zradzanie się wspólnoty kościelnej – nowego Jeruzalem⁴⁶. Kościół, sprawując Najświętszą Ofiarę, kontynuuje ten akt przyjęcia i ofiarowania, co ukazuje Eucharystię jako rzeczywistość nie tylko paschalną, ale także wcieleniową, w której Chrystus staje się realnie obecny pośród swojego ludu. Papież przedstawia Maryję jako wzór pełnego uczestnictwa w tajemnicy eucharystycznej ofiary, nie tylko w chwili męki Chrystusa, ale przez całe swoje życie. Jej „tak” wypowiedziane przy zwiastowaniu i ofiarowanie Jezusa w świątyni stanowią zapowiedź jej duchowego uczestnictwa w ofierze Syna. Proroctwo Symeona wskazuje na nierozzerwalny związek między macierzyństwem Maryi a przyszłym cierpieniem Chrystusa, co sprawia, że jej życie można odczytywać jako nieustanną „antycypowaną Eucharystię” – przygotowanie na

⁴² Zob. J. Szymik, *Msza Święta Ofiarą Chrystusa i Kościoła...*, s. 73.

⁴³ Zob. EE 12.

⁴⁴ Zob. EE 13.

⁴⁵ Por. EE 55.

⁴⁶ Zob. Jan Paweł II, *Homilia w uroczystość najświętszego ciała i krwi Chrystusa*, Rzym, 10 czerwca 2004, nr 3, w: *Rok Eucharystii*, Dokumenty Kościoła I, red. P. Pindur, Katowice 2004.

ofiary Golgoty. Maryja jawi się tu jako pierwsza, która przeżywa „komunię duchową” – wewnętrzne zjednoczenie z ofiarą Chrystusa, zanim dokonała się ona w sposób sakramentalny. Ta duchowa ofiara osiąga szczyt na Kalwarii, gdzie Maryja stoi u stóp krzyża, w pełni zjednoczona z Synem⁴⁷. „Otwarty bok Chrystusa jest miejscem, gdzie rodzi się Kościół, i mają swój początek sakramenty budujące tenże Kościół: Chrzest i Eucharystia, dar i węzeł miłości”⁴⁸. Również w ofiarniczych gestach Maryi, która ofiaruje Syna Ojcu, można dostrzec, że Eucharystia nie jest tylko ofiarą Chrystusa, lecz również Kościoła⁴⁹. Następnie jej udział w Eucharystii sprawowanej przez apostołów po zmartwychwstaniu jest przedłużeniem tej ofiary i pełnym jej wypełnieniem w Kościele. Papież podkreśla zatem, że Eucharystia nie jest tylko momentem sprawowania sakramentu, ale rzeczywistością, w którą można wchodzić poprzez życie ofiary, w duchowym zjednoczeniu z Chrystusem – tak jak uczyniła to Maryja. Kościół, a zarazem każdy wierny, wzorując się na Niej, jest wezwany do tego samego eucharystycznego stylu życia, w którym codzienne doświadczenia mogą stanowić uczestnictwo w ofierze Chrystusa, stając się fundamentem duchowości eucharystycznej, wykraczającym poza płaszczyznę obrzędu⁵⁰.

Kolejny papież, Benedykt XVI, w adhortacji *Sacramentum caritatis* wskazuje na związek między ofiarą Chrystusa a ofiarą Kościoła poprzez fakt włączenia wiernych w swoją ofiarę. Chrystus w ten sposób nieustannie buduje swoje ciało⁵¹. Jest to zarazem objawianiem się płodnej miłości Boga, która rodzi Kościół, gdyż dynamika ofiary Chrystusa jest rozciągnięta na całe życie Ludu Bożego, tak by ten stawał się obrazem Chrystusa⁵². Łącząc się w Nim i z Nim, cały Lud Boży oddaje Ojcu cześć⁵³.

Ratzinger, jeszcze zanim został papieżem, w refleksji nad ofiarą przyrównuje Kanon rzymski do roli nośnika ofiary. Dzięki Chrystusowi, który przemieniając śmierć w modlitwę, zabiera wszelkie ludzkie troski, na-

⁴⁷ Por. EE 56.

⁴⁸ Zob. XI Zwyczajne Zgromadzenie Biskupów, *Eucharystia: źródło i szczyt życia i posłannictwa Kościoła...*, nr 11.

⁴⁹ Zob. H. Balthasar, *Maryja w nauce i pobożności Kościoła*, w: J. Ratzinger, H. Balthasar, R. Graber, *Dlaczego właśnie Ona? Soborowa teologia maryjna*, tłum. J. Adamska, W. Łaszewski, Warszawa 1991, s. 44.

⁵⁰ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Rok Eucharystii. Wskazania i propozycje*, Watykan 2005, nr 20.

⁵¹ Zob. Benedykt XVI, *Adhortacja Sacramentum caritatis*, Watykan 2007, nr 14.

⁵² Zob. W. Wołyniec, *Eucharystia w adhortacji Sacramentum Caritatis Benedykta XVI*, s. 109–113, w: *Eucharystia – tradycja czy teraźniejszość?*, red. W. Irek, P. Cembrowicz, Wrocław 2008.

⁵³ Zob. J. Ratzinger, *Służyć prawdzie...*, s. 315.

dzieje, oczekiwania i przyłącza je do siebie. Konsekwencją tego, jest to, że zgromadzeni na Eucharystii stają się współofiarującymi. Wskazuje, że Chrystus nie jest oddzielony od swojego ludu, ale przyjmuje zgromadzenie na podstawie fragmentu „A Ja, gdy zostaną nad ziemię wywyższony, przyciągnę wszystkich do siebie” (J 12,32)⁵⁴.

Potwierdzeniem tego, że ofiara eucharystyczna jest również ofiarą Kościoła, jest treść *Wprowadzenia* do Mszału rzymskiego:

W nich bowiem [modlitwach eucharystycznych – W.J.] kapłan, dokonując anamnezy, zwraca się do Boga w imieniu całego ludu, składa Mu dzięki oraz przedstawia żywą i świętą Ofiarę, to znaczy dar ofiarny Kościoła i Hostię, której ofiarowaniem sam Bóg chciał być prześlągany, oraz prosi, aby Ciało i Krew Chrystusa były ofiarą miłą Ojcu i zbawienną dla całego świata⁵⁵.

Natura kapłaństwa urzędowego rzuca właściwe światło również na inne kapłaństwo o wielkim znaczeniu, mianowicie na królewskie kapłaństwo wiernych, których duchowa ofiara spełnia się przez posługę kapłanów w łączności z ofiarą Chrystusa [...] ludem, który w Chrystusie dzięki czyni za misterium zbawienia, składając Jego Ofiarę; wreszcie ludem, który przez Komunię Ciała i Krwi Chrystusa zrasta się z jedno⁵⁶.

Cytowane teksty ukazują głębokie znaczenie ofiary eucharystycznej jako aktu całego Kościoła, dokonywanego w jedności z Chrystusem. Pierwszy fragment podkreśla rolę kapłana, który w imieniu wspólnoty składa Bogu dziękczynienie i przedstawia ofiarę Chrystusa jako prześląganie za grzechy świata. Jest to wyraz anamnezy – uobecnienia zbawczego dzieła Chrystusa, w którym dar ofiarny Kościoła łączy się z jedyną i doskonałą Hostią – samym Chrystusem. Drugi fragment rozwija tę myśl, wskazując na współdziałanie całego Ludu Bożego w ofierze. Kapłaństwo urzędowe, sprawowane przez wyświęconych szafarzy, nie jest zamknięte w sobie, ale służy realizacji kapłaństwa powszechnego wiernych. Dzięki posłudze kapłanów duchowe ofiary wiernych zostają złączone z ofiarą Chrystusa, a uczestnictwo w Eucharystii prowadzi do coraz głębszego jednoczenia się z Nim. Oba teksty ukazują Eucharystię jako akt wspólnotowy, w któ-

⁵⁴ Zob. J. Ratzinger, *Bóg jest blisko nas. Eucharystia: centrum życia*, tłum. M. Rodkiewicz, Kraków 2002, s. 54–55.

⁵⁵ *Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*, nr 2, s. 15, w: *Mszal Rzymski dla diecezji polskich* (1986) [dalej: MR].

⁵⁶ Tamże, nr 5, s. 16.

rym kapłan działa w imieniu Kościoła, ale jednocześnie cała wspólnota wierzących uczestniczy w składaniu ofiary. To właśnie przez Eucharystię Lud Boży staje się prawdziwie jednym ciałem i „trwa w żywotnej relacji z Kościołem”⁵⁷, dziękując za dar zbawienia całego świata i składając siebie w duchowej ofierze Bogu. Wskazuje to na ostateczny cel Liturgii, która ma sprawić, aby cały świat stał się świątynią i ofiarą dla Boga⁵⁸.

Przyglądając się prefacjom, również dostrzec można modlitwy, w których zanoszona jest ofiara Kościoła: „Ty przyjmujesz nasze wyrzeczenia jako ofiarę ku Twojej chwale, bo one poskramiają naszą pychę i otwierają serca na potrzebę biednych”⁵⁹. Tekst ten podkreśla, że Bóg przyjmuje ludzkie wyrzeczenia jako ofiarę, która nie tylko oddaje Mu chwałę, ale także prowadzi do wewnętrznej przemiany człowieka. Umartwienia pomagają przezwyciężyć pychę i otworzyć serca na potrzeby bliźnich, ukazując ściśle związek między ofiarą a miłością bliźniego. „On sam, jako prawdziwy i wieczny Kapłan, ustanawiając obrzęd wiekuistej Ofiary, pierwszy się Tobie oddał w zbawczej Ofierze i nam polecił ją składać na swoją pamiątkę”⁶⁰.

Kolejna prefacja wskazuje na Chrystusa jako prawdziwego i wiecznego Kapłana, który jako pierwszy złożył siebie w zbawczej ofierze i przekazał Kościołowi polecenie jej ponawiania. Eucharystia nie jest więc jedynie wspomnieniem, ale realnym uczestnictwem w uczcie oraz ofierze Chrystusa, której On sam jest Fundatorem i Pełnią, a przez uobecnienie przeszłości kieruje Lud Boży ku przyszłości⁶¹. „[...] przez co sami stają się [wierni – W.J.] ofiarą świętą i żywym ołtarzem”⁶², „Miłosierny Boże, uświęć te dary złożone jako znak ofiary duchowej i spraw, byśmy sami stali się wiecznym darem dla Ciebie”⁶³. Trzeci i czwarty tekst podkreślają wymiar osobistego uczestnictwa wiernych w ofierze. Przez komunie eucharystyczną i życie zgodne z duchem Chrystusa wierni stają się „żywym ołtarzem” i „świętą ofiarą”, składając Bogu nie tylko to, co posiadają, ale samych siebie⁶⁴. Ostatecznym celem jest przemiana człowieka w „wieczysty dar” dla Boga, co oznacza całkowite oddanie się Jego woli i zjednoczenie z Nim,

⁵⁷ Jan Paweł II, *List apostolski Mane nobiscum Domine*, nr 10.

⁵⁸ Zob. J. Ratzinger, *Kościół wspólnotą*, tłum. W. Życiński, Lublin 1993, s. 83.

⁵⁹ 3. Prefacja wielkopostna, MR, s. 27*.

⁶⁰ 1. Prefacja o Najświętszej Eucharystii, MR, s. 63*.

⁶¹ Jan Paweł II, *List apostolski Mane nobiscum Domine*, nr 15.

⁶² Prefacja na poświęcenie ołtarza, MR, s. 101*.

⁶³ Modlitwa nad darami z czwartku 7. tyg. wielkanocnego, MR, s. 235.

⁶⁴ Zob. R. DeGrandis, *Uzdrowienie przez Eucharystię*, tłum. W. Łaszewski, Warszawa 1994, s. 122.

aby to spotkanie z Bogiem rodziło pragnienie dawania świadectwa i ewangelizacji. Wszystkie te prefacje razem ukazują, że chrześcijańska ofiara nie ogranicza się jedynie do sprawowania Eucharystii, lecz obejmuje całe życie wiernych, które staje się nieustanną ofiarą miłą Bogu, oraz pogłębianiem eucharystycznej bliskości⁶⁵. Cytowane fragmenty tekstów mszalnych demonstrują głębokie znaczenie ofiary w życiu chrześcijańskim, wskazując na jej różne aspekty: wyrzeczenie, udział w kapłaństwie Chrystusa oraz duchową przemianę wiernych – ich nawrócenie⁶⁶.

Teksty z modlitw eucharystycznych podkreślają istotę ofiary składanej przez Kościół w Eucharystii oraz jej głęboki wymiar duchowy, obejmujący całe życie wiernych. Pierwsza modlitwa: „Boże, przyjmij łaskawie tę Ofiarę od nas”⁶⁷ wyraża prośbę, by Bóg przyjął dar składany na ołtarzu – ofiarę Chrystusa, w którą włącza się cały Kościół. Eucharystia nie jest bowiem tylko ofiarą samego Chrystusa, ale także Kościoła, który w niej uczestniczy i przez nią jednoczy się z Bogiem. Zjednoczenie to najpełniej odbywa się poprzez wspólne spożywanie jednego Chleba eucharystycznego – stając się jednym ciałem⁶⁸. Kolejna modlitwa: „Niech on nas uczyni wiecznym darem dla Ciebie”⁶⁹ odnosi się do głębokiej prawdy, że wierni, uczestnicząc w Eucharystii, nie tylko przyjmują Ciało i Krew Chrystusa, ale sami stają się ofiarą złożoną Bogu. Eucharystia przemienia człowieka, czyniąc go „wieczystym darem” – w pełni oddanym Bogu, gotowym na życie w jedności z Nim zarówno na ziemi, jak i w wieczności. Komunia sakramentalna pokazuje owoc tej jedności⁷⁰. To Duch Święty uczy wiernych składać się jako ofiarę. Podkreślony jest tutaj pneumatologiczny wymiar chrześcijańskiej codzienności⁷¹. Modlitwa ta jest również akceptacją połączenia ofiary wiernych z ofiarą Chrystusa, gdyż Chrystus cały czas pozostaje jedynym ofiarodawcą. Łączy On swoją ofiarę z ofiarą Kościoła poprzez włączenie wiernych w swoje ciało⁷². Oba przykłady ukazują więc Eucharystię jako miejsce nie tylko przyjęcia ofiary Chrystusa, ale także aktywnego uczestnictwa wiernych w Jego zbawczej ofierze. Składanie siebie Bogu w duchu eucharystycznym jest drogą oraz przejawem pełnej komunii

⁶⁵ Zob. Jan Paweł II, *List apostolski Mane nobiscum Domine*, nr 24.

⁶⁶ Zob. J. Ratzinger, *Służyć prawdzie...*, s. 181.

⁶⁷ 1. modlitwa eucharystyczna, MR, 307*.

⁶⁸ Zob. Jan Paweł II, *List apostolski Mane nobiscum Domine*, nr 20.

⁶⁹ 3. modlitwa eucharystyczna, MR, 325*.

⁷⁰ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Rok Eucharystii...*, nr 27.

⁷¹ Zob. B. Nadolski, *Liturgia. Eucharystia...*, s. 313.

⁷² Zob. L. Bouyer, *Eucharist. Theology and spirituality of the eucharistic prayer...*, s. 454.

z Nim, komunii braterskiej, i uświęcenia całego życia na drodze pojednania, które to odnosi się do świata i Kościoła⁷³.

ISTOTA OFIARY KOŚCIOŁA WE WSPÓŁCZESNYCH NURTACH TEOLOGICZNYCH

Na czym właściwie polega istota ofiary Kościoła? W jaki sposób Katechizm Kościoła Katolickiego tłumaczy problematykę Eucharystii jako ofiary Kościoła? W punktach 1362–1372 możemy znaleźć syntezę teologii na temat relacji Kościoła i jego roli w ofierze eucharystycznej. Katechizm uczy, że Kościół włącza się w ofiarę Chrystusa, będąc Jego Ciałem. Sprawowana jest cały czas jedna ofiara – Chrystusa i Kościoła, ponieważ niezmienny pozostaje Ten, który ofiarę sprawuje – Chrystus-Kapłan, tylko w innej formie niż podczas ofiary krzyżowej – poprzez posługę prezbiterów. „Jedno ciało Kościoła istnieje uprzednio jako ciało Chrystusa na krzyżu i jako sakramentalne Ciało w Eucharystii”⁷⁴. Chrystus, będąc Głową, a zarazem ofiarą, sprawia, że całe Jego mistyczne Ciało jest składane na ofiarę Ojcu. Dzięki temu ofiara Chrystusa staje się również ofiarą członków Kościoła. Katechizm podkreśla aspekt ofiary:

Życie wiernych, składane przez nich uwielbienie, ich cierpienia, modlitwy i praca łączą się z życiem, uwielbieniem cierpieniami, modlitwami i pracą Chrystusa i z Jego całkowitym ofiarowaniem się, i nabierają w ten sposób nowej wartości⁷⁵.

Co z tym idzie, Kościół również partycypuje w owocach ofiary Chrystusa. W odróżnieniu od nauczania Soboru Trydenckiego, Katechizm inaczej rozkłada akcenty. Wychodzi od Eucharystii jako ofiary dziękczynnej i uwielbienia⁷⁶. Dzięki uobecnieniu się jedynej ofiary Chrystusa Lud Boży ma możliwość złożenia ofiary. Podkreślona jest rola Ducha Świętego, który działa podczas uobecnienia ofiary krzyża. Jedność w ciele Chrystusa jest dana Kościołowi przez Chrystusa poprzez wylanie Ducha Świętego⁷⁷. Ce-

⁷³ Zob. Jan Paweł II, *List apostolski Mane nobiscum Domine*, nr 21.

⁷⁴ K. Schelkle, *Teologia Nowego Testamentu. 2. Bóg był w Chrystusie*, tłum. M. Dylewski, Kraków 1984, s. 285.

⁷⁵ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2021² [dalej: KKK], 1368.

⁷⁶ Zob. KKK 1358.

⁷⁷ Zob. Jan Paweł II, *List apostolski Mane nobiscum Domine*, nr 20.

lem zaś jest zjednoczenie z Chrystusem dzięki komunii świętej⁷⁸. Złączenie to obejmuje wszystkich wiernych rozproszonych po całym świecie⁷⁹.

Innym ujęciem tego zagadnienia jest spojrzenie na Eucharystię jako ofiarę składaną zarówno przez Chrystusa, jak i przez Kościół. W takim ujęciu bierne aspekty męki Chrystusa – jak pojmanie czy biczowanie – mogą być postrzegane jako symboliczne odniesienie do ofiary, którą składa Kościół. Oznacza to, że ofiara Kościoła przynosi konkretne duchowe owoce: uzdrawia człowieka, leczy jego wnętrze, oczyszcza i doskonali jego miłość. Dzięki niej człowiek może przewyciężyć swój egoizm i uczyć się ofiarności wobec innych⁸⁰. Pełne złożenie tej ofiary nastąpi ostatecznie w chwili jego śmierci⁸¹.

Współczesna teologia biblijna z kolei wyróżnia podwójny kerygmat obecny w pierwotnym Kościele. Pierwszy, nazywany chrystologiczno-soteriologiczno-ofiarniczym, który podkreśla śmierć Jezusa w wymiarze ekspiacyjnym i historycznym, oraz drugi, eucharystyczno-soteriologiczno-ofiarniczy, który śmierć Chrystusa łączy z Eucharystią. Tekstem wyjściowym dla drugiego jest Pierwszy List do Koryntian 11,23–25. Według biblistów gest łamania chleba oraz podania konsekrowanego chleba uczniom świadczy o uczestnictwie apostołów w ofierze Chrystusa. Jezus nadaje nową interpretację, która pozwala na łączenie wydarzeń Wieczernika z wydarzeniem Golgoty. Dzięki temu następuje złączenie we wspólnym losie – oddanie życia na ofiarę Ojcu. Ofiara Kościoła zatem staje się ofiarą duchową, która łączy się z uobecniającą się ofiarą Chrystusa podczas każdej Eucharystii. W ten sposób można interpretować słowa Jezusa skierowane do Samarytanki, kiedy Chrystus wspomina o oddawaniu czci w Duchu i prawdzie (J 4,24)⁸².

Kolejną próbą uchwycenia relacji pomiędzy ofiarą Kościoła a ofiarą Chrystusa jest przyjęcie modelu Oblubieniec – Oblubienica oraz Kościoła jako Matki. Model Kościoła Oblubienicy zwraca uwagę na postawę oddania oraz wierności. Ofiara Chrystusa jest pamiątką Kościoła, który rozpoznaje w sobie Oblubienicę Chrystusa, gotową do uctowania i zaślubin. Postawa ta sprawia, że oblubienicza ofiara Chrystusa dokonuje się tu i teraz. Przekazywanie Chrystusa przez Kościół pozwala na ciągłość współczesno-

⁷⁸ Zob. G. Strzelczyk, *Sakrament Eucharystii*, w: *Znaki Tajemnicy*, red. K. Porosło, R. Woźniak, Kraków 2018, s. 370.

⁷⁹ Zob. J. Ratzinger, *Służyć prawdzie...*, s. 144.

⁸⁰ Zob. J. Szymik, *Msza Święta Ofiarą Chrystusa i Kościoła...*, s. 74.

⁸¹ Zob. F. Blachnicki, *Eucharystia pokarm na śmierć i życie*, Kraków 2004, s. 17.

⁸² Zob. M. Rosik, *Eucharystia w tradycji biblijnej*, Wrocław 2022, s. 970–971.

ści pomiędzy Kościołem a Chrystusem. Fakt przyjmowania przez Kościół oblubieńczej ofiary Chrystusa sprawia, że Oblubienica staje się uczestnikiem Misterium Śmierci i Zmartwychwstania. Tak jak miłość pomiędzy Oblubieńcem i Oblubienicą wymaga ofiary – wyjścia z egoizmu, tak ofiara może być postrzegana jako pozwolenie Bogu na zjednoczenie się z Nim w dynamicznym przekazywaniu miłości między Ojcem i Synem⁸³. Pojawia się również motyw „stopienia się” w ekstazie, które jest doświadczeniem „ofiarniej rany” zarówno Chrystusa, jak i Kościoła⁸⁴. Model Kościoła Matki sprowadza się do ukazania macierzyństwa, przez które rozumiana jest płodność Oblubienicy, pośrednicząca w poświęceniu i „zradzaniu się” zbawienia. Dzięki temu każdy w Kościele zostaje odrodzony. W tym wymiarze zarówno gotowości do oddania się poprzez całkowite „tak” oraz wierności, jak również pośredniczeniu w płodności oblubieńczej pamięci Kościoła można mówić o ofierze Kościoła zjednoczonej z ofiarą Chrystusa⁸⁵.

WNIOSKI

Na podstawie przeprowadzonych badań można sformułować kilka zasadniczych wniosków. Przede wszystkim, Eucharystia rozumiana była jako ofiara Kościoła już od pierwszych wieków jego istnienia, co potwierdzają zarówno źródła patrystyczne, jak i dawna praktyka liturgiczna.

Analiza nauczania Magisterium Kościoła po Soborze Watykańskim II pozwala wskazać szereg istotnych przesunięć akcentów oraz pogłębionych refleksji teologicznych, które pozwalają lepiej zrozumieć Eucharystię jako ofiarę Kościoła. Na podstawie dokumentów posoborowych można wyróżnić trzy zasadnicze linie rozwoju:

1. Pogłębione rozumienie eklezjalnego wymiaru ofiary Kościoła

Dokumenty Magisterium po II Soborze Watykańskim nie dokonały zerwania z wcześniejszą tradycją eucharystyczną, lecz ukazały ją w nowym świetle, eksponując rolę całego Kościoła w misterium ofiary. Eucharystia nie jest wyłącznie uobecnieniem ofiary Chrystusa, ale staje się również ofiarą Kościoła – wspólnoty, która przez zjednoczenie z Głową realnie uczestniczy w ofierze Syna Bożego⁸⁶. Odkrycie to nadaje nowy wymiar

⁸³ Zob. J. Ratzinger, *Służyć prawdzie...*, s. 153.

⁸⁴ Por. A. Cooper, *Boski eros. Liturgiczna teologia ciała*, tłum. L. Bigaj, Kraków 2024, s. 109–123.

⁸⁵ Zob. J. Królikowski, *Eucharystia źródłem życia w Kościele*, Tarnów 2021, s. 76–79; por. J. Ratzinger, *Służyć prawdzie...*, s. 378.

⁸⁶ Zob. K. Baran, *Eucharystia celebracją Paschalnego Misterium*, Warszawa 1994, s. 110–111.

relacji Kościół–Eucharystia: wspólnota wierzących nie tylko czerpie z Eucharystii, lecz także w niej samą siebie składa w darze. Rozwój tej myśli nie ogranicza się do teologii dogmatycznej – przenika on liturgikę, teologię pastoralną, duchowość⁸⁷, sakramentologię oraz biblistykę. Wszystkie te dyscypliny odczytują Eucharystię jako wydarzenie wspólnotowe, mające centralne znaczenie dla życia i tożsamości Kościoła.

2. Aktywne uczestnictwo wiernych jako element współofiarowania

Jednym z kluczowych wniosków wynikających z dokumentów posoborowego Magisterium jest ujęcie uczestnictwa wiernych w Eucharystii jako rzeczywistego udziału w ofierze. Sobór oraz kolejne dokumenty papieskie podkreślają, że uczestnictwo nie ogranicza się do obecności fizycznej, ale ma wymiar egzystencjalny i duchowy. Kościół, jako Mistyczne Ciało Chrystusa, złączony z Nim w miłości, składa siebie Ojcu – zarówno przez posługę kapłana, jak i w osobie wiernych, którzy czynnie uczestniczą w liturgii⁸⁸. Maryja jawi się tutaj jako „ikona Kościoła eucharystycznego” – Jej *fiat* staje się wzorem dla każdego wierzącego, który w Komunii św. wyraża osobiste „oto jestem”⁸⁹. Wierni współofiarowują siebie poprzez słuchanie Słowa, modlitwę, śpiew, dziękczynienie, a nade wszystko – przez przyjęcie Ciała i Krwi Pańskiej⁹⁰. Eucharystia w ten sposób formuje postawę daru z siebie i buduje Kościół jako wspólnotę ofiarną.

3. Związek między Eucharystią, a ofiarniczym życiem Kościoła

Trzeci ważny wniosek dotyczy tożsamości Kościoła w relacji do Eucharystii. Z nauczania Magisterium wynika, że Kościół jako Ciało Chrystusa jest rozumiane poprzez *communio* – to jest komunie człowieka z Bogiem – mające wyraz w nierozdzielnej komunii wcielonego Słowa – Eucharystii⁹¹. To właśnie Eucharystia uczy Kościół postawy daru z siebie – za żywych i zmarłych, za jedność, za zbawienie świata. Przyniesienie chleba i wina na ołtarz to nie tylko gest liturgiczny, ale wyraz duchowej ofiary każdego uczestnika. W tym kontekście Eucharystia jest wspólnotowym, a nie indywidualnym aktem kultu – jest ofiarą całego Ludu Bożego.

⁸⁷ Por. R. Rogowski, *Od wschodu słońca aż do jego zachodu. Eucharystia, człowiek, świat*, Opole 1977, s. 84–98.

⁸⁸ Zob. XI Zwyczajne Zgromadzenie Biskupów, *Eucharystia: źródło i szczyt życia i posłannictwa Kościoła*, 2005, nr 48–49.

⁸⁹ Zob. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Rok Eucharystii...*, nr 24.

⁹⁰ Zob. S. Araszczyk, *Celebracja Eucharystii po Soborze Watykańskim II*, w: *Eucharystia – tradycja czy teraźniejszość?*, red. W. Irek, P. Cembrowicz, Wrocław 2008, s. 63–64.

⁹¹ J. Ratzinger, *Tajemnica Jezusa Chrystusa*, tłum. J. Płoska, Kielce 1994, s. 84.

4. Ekumenizm

Owoce rozwijającej się refleksji teologicznej dostrzegalne są także w dialogu ekumenicznym, czego wyrazem jest m.in. tak zwany dokument z Limy, który akcentuje ofiarniczy charakter życia Kościoła: w Chrystusie wierni ofiarowują siebie Bogu w codziennym życiu jako duchową, świętą ofiarę, umacnianą łaską Eucharystii, prowadzącą do uświęcenia, pojednania i służby na rzecz pokoju w świecie⁹². Jezus Chrystus jest jedynym kapłanem Nowego Przymierza, a całemu Kościołowi – w sensie pochodnym – przysługuje udział w Jego kapłaństwie, wyrażający się w ofiarowaniu życia i modlitwie za zbawienie świata. Duchowni, choć dzielą to kapłaństwo z wiernymi, pełnią szczególną posługę, umacniając wspólnotę poprzez Słowo, sakramenty, modlitwę i pasterskie przewodnictwo⁹³.

Na przedstawionych przykładach widać, jak współcześnie aktualne są słowa Jana Pawła II, że „Eucharystia jest zbyt wielkim darem, ażeby można było tolerować dwuznaczności i umniejszenia”⁹⁴. Dzięki skupieniu uwagi na Eucharystii każda z dziedzin teologii czerpie z Eucharystii inspirację oraz przyczynia się do urzeczywistnienia się nauki Kościoła o Eucharystii jako szczycie i źródle całego życia chrześcijańskiego⁹⁵.

BIBLIOGRAFIA

- Araszczuk S., *Celebracja Eucharystii po Soborze Watykańskim II*, w: *Eucharystia – tradycja czy teraźniejszość?*, red. W. Irek, P. Cembrowicz, Wrocław 2008, s. 57–68.
- Balthasar H., *Maryja w nauce i pobożności Kościoła*, w: J. Ratzinger, H. Balthasar, R. Graber, *Dlaczego właśnie Ona? Soborowa teologia maryjna*, tłum. J. Adamska, W. Łaszewski, Warszawa 1991.
- Baran K., *Eucharystia celebracją Paschalnego Misterium*, Warszawa 1994.
- Benedykt XVI, *Adhortacja Sacramentum caritatis*, Watykan 2007.
- Blachnicki F., *Eucharystia pokarm na śmierć i życie*, Kraków 2004.
- Bouyer L., *Eucharist. Theology and spirituality of the eucharistic prayer*, transl. Ch. Quinn, Notre Dame 2006.
- Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, red. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 1989.

⁹² Por. Komisja „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów, *Chrzest, Eucharystia, posługiwanie duchowne*, w: W. Hryniewicz, S.J. Koza, *Chrzest, Eucharystia, posługiwanie duchowne. Dokument z Limy 1982. Tekst i komentarze*, Lublin 2012, nr 10, s. 38.

⁹³ Por. tamże, nr 17.

⁹⁴ EE 10.

⁹⁵ Zob. KKK 1322–1325.

- Cooper A., *Boski eros. Liturgiczna teologia ciała*, tłum. L. Bigaj, Kraków 2024.
- DeGrandis R., *Uzdrowienie przez Eucharystię*, tłum. W. Łaszewski, Warszawa 1994.
- Didache*, w: *Pierwsi świadkowie: pisma Ojców Apostolskich*, tłum. Anna Świderkówna, red. M. Starowieyski, Kraków 2010.
- Konferencja Episkopatu Polski, *List Episkopatu Polski na Rok Eucharystii. Eucharystia źródłem i szczytem życia i misji Kościoła*, Warszawa 2004.
- Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznym*, tłum. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1997.
- Froniewski J., *Teologia anamnezy eucharystycznej jako pamiątki uobecniającej ofiarę Chrystusa i jej implikacje ekumeniczne*, Wrocław 2011.
- Hryniewicz W., *Żyjemy z daru paschalnej Ofiary*. w: *Eucharystia na ołtarzu świata*, red. S. Koperek, Kraków 2006, s. 49–69.
- Kongregacja Obrzędów, *Instrukcja Eucharisticum mysterium*, Watykan 1967.
- Jan Paweł II, *Adhortacja Christifideles laici*, Watykan 1988.
- Jan Paweł II, *Encyklika Ecclesia in Eucharistia*, Watykan 2003.
- Jan Paweł II, *Homilia w uroczystość najświętszego ciała i krwi Chrystusa*, Rzym 2004, w: *Rok Eucharystii, Dokumenty Kościoła I*, red. P. Pindur, Katowice 2004.
- Jan Paweł II, *List apostolski Dominicae cenae*, Watykan 1980.
- Jan Paweł II, *List apostolski Mane nobiscum Domine*, Watykan 2004.
- XI Zwyczajne Zgromadzenie Biskupów, *Eucharystia: źródło i szczyt życia i posłannictwa Kościoła*, Watykan 2005.
- Jelonek T., *Biblijna historia zbawienia*, Kraków 1991.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2002².
- Katolicki komentarz biblijny*, red. W. Chrostowski, Warszawa 2004.
- Komisja „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów, *Chrzest, Eucharystia, posługiwanie duchowne*, w: W. Hryniewicz, S.J. Koza, *Chrzest, Eucharystia, posługiwanie duchowne. Dokument z Limy 1982. Tekst i komentarze*, Lublin 2012.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Rok Eucharystii. Wskazania i propozycje*, Watykan 2005.
- Królikowski J., *Eucharystia źródłem życia w Kościele*, Tarnów 2021.
- Langkammer H., *Teologia Nowego Testamentu*, cz. 2, Wrocław 1984, s. 284–293.
- Malina A., *Nowy komentarz biblijny. List do Hebrajczyków*, Częstochowa 2018.
- Msza rzymski dla diecezji polskich* (1986), Poznań 2013.
- Müller G.L., *Msza Święta – źródło chrześcijańskiego życia*, tłum. S. Śledziewski, Lublin 2007.
- Nadolski B., *Liturgika. Eucharystia*, t. 4, Poznań 2011.
- O'Connor J., *The Hidden Manna. A Theology of the Eucharist*, San Francisco 2005.
- Paweł VI, *Encyklika Mysterium Fidei*, Watykan 1965.
- Pius XII, *Encyklika Mediator Dei*, Kielce 1948, s. 57–59.

- Ratzinger J., *Bóg jest blisko nas. Eucharystia: centrum życia*, tłum. M. Rodkiewicz, Kraków 2002.
- Ratzinger J., *Kościół wspólnotą*, tłum. W. Życiński, Lublin 1993.
- Ratzinger J., *Służyć prawdzie*, tłum. A. Warkotsch, Wrocław 1986.
- Ratzinger J., *Tajemnica Jezusa Chrystusa*, tłum. J. Płoska, Kielce 1994.
- Reroń T., *Eucharystia w dokumentach Pawła VI*, w: *Eucharystia – tradycja czy teraźniejszość?*, red. W. Irek, P. Cembrowicz, Wrocław 2008, s. 69–92.
- Rogowski R., *Od wschodu słońca aż do jego zachodu. Eucharystia, człowiek, świat*, Opole 1997.
- Rosik M., *Eucharystia w tradycji biblijnej*, Wrocław 2022.
- Schelkle K., *Teologia Nowego Testamentu, 2: Bóg był w Chrystusie*, tłum. M. Dylewski, Kraków 1984, s. 277–287.
- Sinka T., *Zarys liturgiki*, Kraków 2018.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen gentium*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2008, s. 97–166.
- Staniek E., *Eucharystia jako Ofiara*, w: *Eucharystia na ołtarzu świata*, red. S. Koperek, Kraków 2006, s. 27–48.
- Strzelczyk G., *Sakrament Eucharystii w: Znaki Tajemnicy*, red. K. Porosło, R. Woźniak, Kraków 2018, s. 347–389.
- Szymik J., *Msza Święta Ofiarą Chrystusa i Kościoła*, w: *Eucharystia – misterium – ofiara – kult*, red. J. Kopeć, Lublin 1997, s. 69–76.
- Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, red. R. Popowski, Warszawa 1997.
- Wołyniec W., *Eucharystia w adhortacji Sacramentum caritatis Benedykta XVI*, w: *Eucharystia – tradycja czy teraźniejszość?*, red. W. Irek, P. Cembrowicz, Wrocław 2008, s. 107–114.